

Kritische bijdrage

Verklaringen; theorieën en objectiviteit; enkele recente publikaties van buurmans erf

P.G. Swanborn*

Ruimschotel, Dick (1987). *Explanation, Causation and Psychological Theories* (dissertatie). Universiteit Amsterdam: z. uitg., (299 p.).

Smaling, A. (1987). *Methodologische objectiviteit en kwalitatief onderzoek*. Lisse: Swets en Zeitlinger, (385 p.)

Swart, H.A.P. (1985). *Explanation in Psychology*. Delft: Eburon, (283 p.).

In de Nederlandse psychologie is de activiteit op de grensgebieden van wetenschapstheorie en methodologie vanouds groter dan in sociologie of antropologie. Daarom lijkt het niet onverstandig om kennis te nemen van wat zich op buurmans erf afspeelt. De inhoud van enkele recente proefschriften is weliswaar op de psychologie georiënteerd maar betreft in belangrijke mate problemen en denkwijzen die gedrags- en sociaalculturele wetenschappen gemeenschappelijk hebben.

Swarts dissertatie – het valt niet te verwonderen – is een uitwerking van zijn eerdere 'Het begrijpen van menselijk gedrag' (Meppel; Boom, 1982). Uitgaande van het covering law – model bespreekt hij allerlei typen van alledaagse en wetenschappelijke verklaringen, waarbij nu de argumentatie veel dieper wordt uitgespit dan in de genoemde inleiding in de wetenschapstheorie. Swart schrijft in overzichtelijke, korte, hoofdstukken, waarbij de stijl nogal droog is en de duidelijkheid soms te wensen overlaat. Veel argumenten pro en contra vooral in het verband van in kwalitatief onderzoek verdedigde verklaringsvormen passeren de revue; dit maakt een zorgvuldige bestudering tot een moeizame onderneming. Het meeste van wat hier staat is niet nieuw maar men heeft het voordeel van de beknoptheid en overzichtelijkheid.

In de tweede helft van het proefschrift komen mentalisme en behaviorisme, als twee polaire benaderingen binnen de psychologie, voor het voetlicht. Swart constateert dat er in de psychologie eigenlijk geen sprake is van researchprogramma's in de zin van Lakatos; hooguit van 'explanatory schemata' (zoals Lewins veldtheorie). Niettemin wordt in het laatste hoofdstuk ingegaan op wat dan nog het meest lijkt op een researchprogramma, nl. de Binet-Stern intelligentie onderzoekstraditie. Zoals gezegd, het is nogal droge kost maar de eerste helft is zeker de moeite waard voor ieder die zich voor de centrale wetenschappelijke categorie van het verklaren interes-

seert, terwijl de tweede helft voor sociologen e.d. belangwekkend is omdat het een kijkje over de muren biedt en een 'case' presenteert van een stukje wetenschapsge-schiedenis.

Swarts boek past in de enorme rij van wetenschapstheoretische systematische ver-handelingen over soorten van verklaren. Als zodanig staat het veraf van de dagelijkse praktijk van de onderzoeker. De geïsoleerde positie waarin zich de wetenschapstheo-rie in (het onderwijs in) de sociale faculteiten bevindt, is tamelijk fnuikend. In onder-zoeksrapporten treft men de meest uiteenlopende soorten van expliciete en impliciete verklaringen aan; een reconstructie van de praktijk en een vergelijkende kwali-teitstoetsing zou m.i. een voor de praktijk meer vruchtbare invalshoek zijn. Een stap in die richting wordt gedaan in het eveneens Amsterdamse proefschrift van Ruim-schotel.

Ook Ruimschotel schrijft over verklaren maar vooral over twee psychologische theorieën: de cognitieve dissonantietheorie en Newell en Simons probleemoplos-singstheorie. Nadat in een vrij korte inleiding het covering law-model (opnieuw!) is bekeken, gaat hij bij de beide genoemde theorieën na wat de interne structuur ervan is; hoe met deze theorieën in het onderzoek verklarend te werk wordt gegaan, en hoe in de praktijk de verklarende kracht is gebleken via een 'overview' van empirische studies. Origineel is de daarop volgende rapportage van interviews met een vijftal onderzoekers, onder meer met Festinger en Newell zelf.

In het laatste gedeelte wordt op problemen ingegaan die aan het verklaren met be-hulp van het covering law-model zijn verbonden: causaliteit, afleiding van voorspel-lingen, alternatieve verklaringen, inhoud en waarheid.

Ruimschotel sluit nauw aan bij Hempel; Popper komt nauwelijks in de literatuur-lijst voor. Hierdoor mist de lezer het gebruik van Poppers 'diepte'-begrip, dat toch vrij cruciaal is als men het over functies van, en relaties tussen, theorieën heeft.

Inhoudelijk is het een indrukwekkende en originele studie. In de gedrags- en maat-schappijwetenschappen bestaat m.i. een grote behoefte aan overzichtsstudies waarin de reikwijdte – sommigen spreken van empirisch informatiegehalte – van theorieën wordt beschreven. Te vaak wordt de heilzaamheid van theorieën a priori aangenomen; te weinig wordt er geproblematiseerd hoe precies de relatie ligt tussen theoreti-sche uitspraken en operationele voorspellingen; hoe het zit met alternatieve theo-rieën; hoe termen uit de ene theorie zich verhouden tot die uit een andere.

Ruimschotel heeft voor enkele vragen, voor enkele theorieën, een aantal stappen in de goede richting gezet. Maar het is typisch een terrein waar méér studies nodig zijn. Hopelijk zijn deze dan overzichtelijker dan de onderhavige; de lay out (bladspiegel, uiteenlopende lettertypen, overbodige nummeringssystemen) is ronduit afschuwelijk. Opvallend en illustratief voor het bestaan van gescheiden wetenschap-pelijke subculturen is dat noch Swart, noch Ruimschotel verwijst naar H. de Vos, 'Verklaring en interpretatie in de sociologie' dat in 1981 verscheen, terwijl toch de problemstellingen van vooral Swart en De Vos als twee druppels water op elkaar lij-ken.

Hans Albert heeft indertijd eens het zogenaamde Münchhausen-trilemma ten tonele gevoerd om het probleem van de rechtvaardiging van kennis aan te duiden. Sindsdien speelt de pedante Duitse baron die zich aan z'n eigen haren uit het moeras trekt een rol in de methodologie. Albert vertolkte Poppers visie, waarin het er om gaat een drietal onaantrekkelijke oplossingen voor de fundering van kennis te vermijden: a) oneindige regressie van uitspraken; b) dogmatische fundering; c) 'psychologisme': fundering in de empirische waarneming. Albert formuleert het trilemma wat anders, maar waar het op aan komt is dat de enige manier om het trilemma op te lossen niet bestaat uit het kiezen van één van de mogelijkheden (jede Konsequenz führt zum Teufel) maar het 'tot op zekere hoogte' gebruiken van alle drie de mogelijkheden, en de één als correctie op de ander te laten functioneren. Er bestaat nu eenmaal geen 'vaste bodem' waarop we kunnen staan. De overeenkomst met de situatie van de fameuze baron houdt hier helaas op; juist de gekozen oplossing kan ik met geen mogelijkheid in verband brengen met Poppers 'van alles wat'-principe.

Smaling heeft in zijn omvangrijke Leidse dissertatie de methodologische discussie verrijkt met het begrip 'Münchhausen-objectiviteit'. Na beschouwingen over de vele wijzen waarop het begrip objectiviteit, vooral als kwantitatief en kwalitatief onderzoek naast elkaar geplaatst, wordt ingevuld, komt hij tot de slotsom dat in de verschillende kampen heel goede zaken worden verdedigd, maar dat een krampachtig en eenzijdig vasthouden aan één soort van objectiviteit 'zum Teufel führt'. Bijvoorbeeld de exclusieve oriëntatie op inter-onderzoekers of inter-item betrouwbaarheid in het kwantitatieve kamp, of het vasthouden aan 'de volledigheid van het object' aan kwalitatieve zijde. Daarom, aldus Smaling, moeten we met het ene principe het andere corrigeren, en is een combinatie van perspectieven de aangewezen oplossing. Dus bijvoorbeeld: een beetje afstand houden van je object om het gevaar van 'going native' te vermijden; tegelijk ook enige identificatie om het gevaar er niets van te begripen te bezweren. Triangulatie van methoden, theorieën en data, maar dus ook van objectiviteitscriteria, is geboden.

In het eerste deel van deze omvangrijke studie wordt een betekenisanalyse van het begrip objectiviteit gegeven. Dat gaat niet zo maar; eerst wordt de geschiedenis van de filosofie in vogelvlucht bestreken, daarna de geschiedenis van de psychologie. Vervolgens komen allerlei wetenschapstheoretische stromingen aan bod. In het tweede gedeelte staat het kwalitatieve onderzoek centraal met de methodologische normen en regels die hier gelden. Smaling merkt op dat 'interpretatieve opvattingen over objectiviteit veelal de rol van de subjectieve, individueel-persoonlijke instelling van de wetenschapper accentueren . . . de eigen, subjectieve ervaring en beleving is een belangrijk instrument . . .'; en: 'Voorts wordt niet zelden een dialogische of hermeneutische relatie tot collega's en de personen die voorwerp van studie vormen, verdedigd. Deze relaties acht men dan noodzakelijk om recht te doen aan het object van studie. Men ziet het object als zingever . . . De objectbetrokkenheid houdt in dat men naar een grotere volledigheid ten aanzien van het object van studie streeft . . . daarnaast behelst de objectbetrokkenheid, de trouw aan het fenomeen zoals het zich buiten het onderzoek om voordoet, ook een bepaalde waardebetrokkenheid . . . het gaat om de ontwikkeling van de onderzoeker zelf als waarderend wezen, zodat men een

grotere gevoeligheid en meer mogelijkheden tot verstaan verwerft ten aanzien van de rol van normen en waarden in het gedrag van zichzelf en van anderen.' (Smaling, p. 316). Aldus heeft Smaling vrij duidelijk de pretenties samengevat van veel interpretatieve onderzoekers, waarna hij verifieert of in de aanbevelingen en procedures binnen dit onderzoek deze vorm van objectiviteitsstreven inderdaad gerealiseerd wordt. Na 330 dichtgedrukte pagina's volgt nog een literatuurlijst van zo'n 1000 titels.

Sommige gedeelten van het boek zijn duidelijk ballast; door de neiging van de auteur om *alles* te behandelen is hij hier en daar in hoge mate oppervlakkig. Zo had het m.i. weinig zin om de opvattingen van Carnap, Reichenbach, Kaplan, Ajdukiewicz e.a. over de verschillende 'logics of science' te bespreken (p. 68 e.v.). Na lange lijsten van argumenten pro en contra met betrekking tot een bepaald gezichtspunt (zie bijvoorbeeld de hoofdstukken 12 en 13) blijft soms het standpunt van de auteur onduidelijk, of wordt het niet helder waarom hij nu juist een bepaalde keuze doet.

Toch moet de lezer niet denken dat het alleen maar om een omgevallen boekenkast gaat. De auteur schrijft redelijk vlot en hanteert een niet al te moeilijke of dorre taal. Mede door de vele literatuurverwijzingen kan de lezer heel wat ideeën opdoen. Bovendien – en dat is de verdienste van Smaling – wordt vanuit een grote eruditie een poging gedaan om de subculturen van empirisch-analytici en interpretatie-aanhangers met elkaar in verband te brengen. In dit licht is het boek ook voor sociologen een stimulans tot reflectie over methodologische problemen.

Terug naar de Münchhausen-objectiviteit.

Smaling is een aanhanger van de gedachte dat bij het beoordelen van onderzoek uitgegaan moet worden van methodologische normen welke binnen de 'stroming' (empirisch-analytisch; interpretatief; dialectisch) gelden. Ik vind dat prima zolang het om iets 'extra's' gaat; om de beoordeling van procedures of aspecten die in de andere stromingen niet aan de orde zijn. Zodra het echter gaat om kernzaken die gemeenschappelijk zijn aan alle stromingen (laten we bijvoorbeeld zeggen: het vermijden van de vier idolen van Bacon) vervalt dit standpunt, waarmee overigens het hele punt aan belang verliest.

Centraal is voor de auteur het onderscheid tussen de twee soorten van objectiviteit die hij aanduidt met 'het vrij zijn van fouten' en het 'het object laten spreken'. Het ontgaat me eigenlijk wat hier, behalve op het verbale vlak, tegenover elkaar wordt gezet. In zijn streven om het positieve en het negatieve betekenselement van objectiviteit te onderscheiden gaat Smaling zelfs zo ver om deze als twee soorten relaties tussen onderzoeker en object in een karteringszin, die bedoeld is om objectiviteit te definiëren, vast te leggen. Dat impliceert een logische onafhankelijkheid, en daar is hier geen sprake van. Het is een tot een logische noodzakelijkheid verheffen van descripties van vigerende onderzoekers-subculturen.

Het hele idee van een karteringszin, ontleend aan Gutmans facetdesign, is trouwens niet van toepassing omdat hier niet sprake is van afbeelding van een Cartesisch produkt op iets anders (een term). Smaling gebruikt de karteringszin o.m. om te laten zien dat afhankelijk van object van studie, probleemstelling en wetenschapsopvatting van de onderzoeker een bepaalde invulling van objectiviteit de meest adequate is

(p. 211 e.v.) maar even verder op blijkt dat het om een conjunctie gaat van zowel de intenties, de procedures en de resultaten van de onderzoeker én van het positieve en het negatieve betekeniselement. Dat betekent: je bent pas objectief als je altijd alle vormen van objectiviteit nastreeft.

Het onderscheid tussen 'vrij zijn van fouten' en 'het object laten spreken' heeft Smaling uiteraard juist nodig om een polariteit te creëren waarop zijn Münchhausen-metafoor kan worden toegepast. En ook binnen elk geldt dit weer. Zo kun je fouten controleren op individueel-subjectieve wijze, via intersubjectieve samenwerking of via reglementering. Doe je het slechts op één manier, dan is het mogelijk dat je je doel volledig voorbijschiet. Het is jammer dat empirische voorbeelden van eenzijdigheid ontbreken; daardoor loopt Smaling het risico dat 'het object laten spreken' wordt afgedaan als romantische en holistische onzin, als een typisch onwetenschappelijk regulerend idee.

Is het altijd zinvol om te zeggen: inter-onderzoekers-betrouwbaarheid moet aangevuld worden met iets anders? Moet je bij wijze van spreken de eis van .80 maar wat verzwakken door de eis van groter dan .50 te stellen? Is het waar dat het streven naar maximalisering van coëfficiënten zum Teufel führt? Er zijn best situaties denkbaar waarin om wille van een dergelijke coëfficiënt het object uit het oog wordt verloren (denk ook aan de eliminatie van items uit een schaal terwille van de betrouwbaarheid maar wellicht ten koste van de validiteit; dit is waarschijnlijk het type dilemma's waar Smaling op doelt) maar dit kan toch zeker niet leiden tot een algemene aanbeveling om 'aan diverse, soms tegengestelde, normen een klein beetje te gehoorzamen'. Te stellen dat bijvoorbeeld een betrouwbaarheid van .40 wel voldoende is, en dat je voor de rest 'recht moet doen aan het object' is natuurlijk onzin. Natuurlijk kan de aanbeveling tot triangulatie – het vanuit verschillende kanten bekijken van een onderzoeksobject – positief gewaardeerd worden. In het leven is het nu eenmaal zo dat in het algemeen veelzijdigheid beter is dan eenzijdigheid. Maar wat moeten we aan met een zinsnede zoals: 'triangulatie ^ R dient op twee manieren om de diverse validiteitsnormen te realiseren: enerzijds ter vermindering van bedreigingen van de validiteit en anderzijds om het beeld van het object van studie vollediger te maken'. Wat gebeurt er bijvoorbeeld als verschillende databronnen tot niet overeenstemmende resultaten leiden? Er zijn dan m.i. twee elkaar uitsluitende mogelijkheden: óf je beslist tot bias (van een of van meer methoden), óf je zegt dat 'nu een meer genuanceerd, een vollediger beeld van de werkelijkheid is verkregen' of een soortgelijke fraaie zinsnede.

Ik ben bang dat, ook als men met de algemene gedachte dat 'sommig onderzoek wel erg eenzijdig is' kan instemmen, Smalings boek toch ver blijft staan van de onderzoekspraktijk. Zijn aanbevelingen zijn m.i. te vrijblijvend en te algemeen. Te vrijblijvend: de lezer zou van een aantal bekende en recente Nederlandse onderzoeken, zowel van kwalitatieve als van kwantitatieve zijde, wel eens van Smaling willen weten of nu het juiste 'Münchhausen-evenwicht' is bereikt. En zo niet, waar tekortkomingen, en op welke wijze, verbeterd hadden kunnen worden. De lezer kan er nog inkomen als Smaling de vraag of kwalitatief onderzoek nu minder, even of meer ob-

jectief is als kwantitatief onderzoek als 'uiterst ongelukkig gekozen' betitelt. Smaling erkent echter ook met zoveel woorden dat hij niet kan zeggen of onderzoek A objectiever is dan onderzoek B, als A en B in méér dan één opzicht van elkaar verschillen. Daarmee blijkt dat er eigenlijk geen criterium is voor Münchhausen-objectiviteit. Maar bij goede intenties alleen kan de wetenschap niet leven.

Te algemeen: een koppeling aan de aard van het specifieke probleem ontbreekt. Het gaat om de vraag: wat is gezien het op te lossen probleem in dit onderzoek hier en nu cruciaal? Het antwoord op een dergelijke vraag leidt m.i. meestal tot een duidelijke indicatie voor deze of gene invulling van het objectiviteitsbegrip. Het is niet ondenkbaar dat er een verband is tussen uiteenlopende betekenis van soorten objectiviteit met de gebruikelijke achtereenvolgende explorerende en toetsende fasen van een project of programma. Smalings suggestie om met alle aspecten rekening te houden kan soms heel nuttig zijn. Soms moet je echter, om een probleemstelling op te lossen, een radicale keuze doen, bijvoorbeeld qua techniek van dataverzameling. Ik denk dat we beide mogelijkheden in het oog moeten houden; Von Münchhausen in het kwadraat, zagezegd.